

5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР; Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1.

6. Шмелёва, И. Н. Стилистическое расслоение и классификация словарного состава современного русского литературного языка / И. Н. Шмелёва // Вопросы стилистики. – Саратов, 1975. – Вып. 9. – С. 104–117.

Таццяна Памазенка

ПРЫНЦЫПЫ ПАДАЧЫ АБРЭВІЯТУРНЫХ АДЗІНАК У НОВЫМ АКАДЭМІЧНЫМ ТСБМ

На сучасным этапе перад навукоўцамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа стаіць адказная задача – стварэнне максімальна поўнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, які аб'ектыўна адлюстроўваў бы моўную сітуацыю ў краіне ў дадзены гістарычны момант. Вырашэнне акрэсленага пытання патрабуе не толькі істотнага абнаўлення рээстравай часткі даведніка, але і перагляду асноўных метадалагічных прынцыпаў у апісанні лексічных адзінак з улікам найноўшых патрабаванняў лексікаграфічнай тэорыі і практыкі [3].

У тлумачальных слоўніках беларускай мовы як асобны від намінацыі фіксуюцца розныя тыпы абрэвіатур. Паклёпкі яны ў беларускай мове функцыянуюць самастойна і нярэдка становяцца больш вядомымі, чым адпаведныя першакрыніцы, іх правамерна лічыць самастойнымі лексічнымі адзінкамі і ўключаць у корпус лексікаграфічных даведнікаў.

Абрэвіатура – лексічная адзінка, атрыманая ў працэсе змяншэння гукавой або графічнай даўжыні зыходнай адзінкі (слова або словазлучэння). У беларускай мове паняцці складанаскарочаныя словы і абрэвіатуры з'яўляюцца тоеснымі. Гэта адзначаецца ў “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” [4, с. 6], “Кароткай граматыцы беларускай мовы” [1, с. 6], а таксама ў новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (параграф 20) [2].

Неабходнаць уключэння дадзенага тыпу лексічных адзінак у новае акадэмічнае шматтомнае выданне, з аднаго боку, тлумачыцца тым, што на сучасным этапе абрэвіяцыя стала стойкім моўным працэсам лінгвакрэатыўнага ўзроўню, які адпавядае прагматычным установам сучаснасці. Скарачэнні акумулююць інфармацыю ў моўным знаку з мэтай яе больш хуткай перадачы і засваення, павышаюць эфектыўнасць камунікацыі, адлюстроўваюць тэндэнцыю да эканоміі моўных намаганняў і рацыяналізацыі мовы, папаўняюць і ўзбагачаюць яе слоўнікавы склад. З другога боку, словаўтваральная спецыфіка скарачаных лексем, пераход большасці іх у склад нематываваных найменняў і ўжыванне абрэвіатур у тэкстах без расшыфроўкі поўных прататыпаў выклікаюць шматлікія цяжкасці ў разуменні і вымаўленні такіх адзінак, у выніку чаго узнікаюць пэўныя адхіленні і скажэнні. Таму менавіта нарматыўныя даведнікі, уводзячы ў корпус абрэвіатуры рознай структуры, павінны адлюстравать

усё іх семантычнае і структурнае багацце, усталяваць нормы арфаграфіі, арфаэпіі і граматыкі. Слоўніковыя матэрыялы дазваляюць ліквідаваць шматварыянтнасць і дублетнасць, упарадкаваць пазамадзельныя ўтварэнні, замацаваць рэгулярныя мадэлі складанаскарочаных слоў, што з'яўляецца адной з асноўных вартасцей акадэмічных выданняў.

Пры лексікаграфічным апісанні абрэвіатур неабходна ўлічваць спецыфіку ўсіх словаўтваральных тыпаў (павінны быць паслядоўна адлюстраваны ініцыяльныя, складовыя і змешаныя скарачэнні).

Слоўніковы артыкул скарачонай адзінкі змяшчае наступную інфармацыю: загалоўнае слова і варыянты ўжывання (пры іх наяўнасці), фанетычную, граматычную, стылістычную (пры неабходнасці) інфармацыю, тлумачэнне, энцыклапедычныя звесткі (пры неабходнасці), этымалогію (для запазычаных утварэнняў), прыклады выкарыстання.

1. **Лема.** Усе скарачэнні ў слоўніку даюцца ў алфавітным парадку нароўні з іншымі лексічнымі адзінкамі.

Ідэнтычныя па структуры (аманімічныя) абрэвіатуры ў загалоўнай частцы слоўніка размяшчаюцца ў чарговасці, як адпавядае алфавіту поўнай назвы, прычым кампаненты поўнай назвы, якія ў скарачэнні не прысутнічаюць, пры вызначэнні алфавітнага месца скарачэнняў не ўлічваюцца:

ГА – грамадскае аб'яднанне*;

ГА – грамадзянская авіяцыя;

Безумоўна, такая аманімічнасць чэўным чынам абцяжарвае разуменне семантыкі падобных абрэвіатурных утварэнняў, іх выкарыстанне ў мове. Таму структура складанаскарочаных адзінак павінна вызначацца семантычным фактарам, які абмяжоўвае магчымасці абрэвіяцыі як спосабу словаўтварэння і патрабуе выключыць непажаданыя асацыяцыі пры расшыфроўцы абрэвіатуры.

Абрэвіатуры найчасцей уступаюць у аманімічныя адносіны з агульнымі назоўнікамі. У такім выпадку напісанні скарачаных адзінак малымі літарамі падаюцца пасля напісання ў вялікімі літарамі:

ПУП – прыватнае ўнітарнае прадпрыемства;

пуп – рубец на сярэдзіне жывата.

Скарачэнні афармляюцца ў адпаведнасці з сучаснымі правіламі правапісу. Загалоўная адзінка прыводзіцца з радковай або вялікай літары ў залежнасці ад прынятага варыянта напісання. Літарныя, гукавыя абрэвіатуры і абрэвіатуры змешанага тыпу звычайна пішучца вялікімі літарамі без

---

* Асноўная частка прыкладаў слоўніковых артыкулаў уключана ў даследаванне з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (1977–1984). Адзінковыя прыклады (пераважна ініцыяльныя абрэвіатуры) па прычыне адсутнасці іх у згаданай працы і Нацыянальным корпусе беларускай мовы бяруцца з актыўнай моўнай практыкі.

кропак, злучкоў і апострафаў (напр., *БелСЭ, НАН*). Напісанне і вымаўленне большасці складовых і складова-слоўных абрэвіатур захоўваюцца ў тым выглядзе, у якім існуюць у поўных словах: *гарвыканкам, дзяржстрах, інтэрнал, лясгас, радыёкропка, член-кар.* і інш.

У некаторых складовых абрэвіатурах, як і ў складаных словах, ад якіх яны ўтвораны, напісанне галосных у першых частках залежыць ад пазіцыі націску ў другой частцы: *запарк і зоамагазін; спортгарадок, спортляцоўка, спортлато, спартбаза, спартзала і спартклуб.*

2. Варыянты. Марфалагічныя варыянты ўжывання абрэвіатур даюцца ў адным слоўніковым артыкуле, пры гэтым на першым месцы фіксуецца найбольш ужывальны варыянт. Другі варыянт ставіцца на сваё месца па алфавіце са спасылкай (*гл.*) на першы варыянт, калі паміж імі знаходзяцца іншыя словы ў рэестры. Калі варыянты па алфавіце размешчаны адзін за адным, то паралельная форма другі раз не даецца:

танцзала, -ы, *ж.* і **танцзъл**, -а, *м.* Танцавальная зала.

Тлумачэнне лексічных і словаўтваральных варыянтаў змяшчаецца пры найбольш пашыранай адзінцы, а для роўнаўжывальных – пры першай у алфавітным парадку. Другая лексема тлумачыцца праз адсылку *тое, што:*

спецадзённе, -я, *н.* Тое, што і спецвопратка.

спецвопратка, -і, *ДМ* -тцы; *Р.мн.* -так; *ж.* Спецыяльная вопратка, прызначаная для працы ў розных умовах.

3. Фанетычная інфармацыя. Фанетычная інфармацыя ў слоўніку прадстаўлена ў выглядзе графічнага выдзялення націскага склада, а таксама даведкі аб вымаўленні.

Загалоўныя неаднаскладовыя абрэвіатуры пазначаюцца асноўным націскам (знакам акута), які адпавядае сучаснай норме. Націск на аднаскладовых скарачаных словах не ставіцца. Таксама не ўказваецца і пабочны націск у шматскладовых скарачэннях, напрыклад:

НЭП, -а, *м.*

палітэканом, -і, *ж.*

Праз дадатковыя склонавыя формы адлюстроўваецца рухомасць націску:

генштаб, -а, *мн.* генштабы, -оў, *м.*

санвўзел, -зла, *мн.* -злы, -злоў, *м.*

Даведка аб вымаўленні (правільным прачытанні) падаецца ў квадратных дужках непасрэдна пасля загалоўнага слова. Указаннямі на вымаўленне забяспечаны літарныя, гукавыя, літарна-гукавыя абрэвіатуры. Неабходнасць уключэння даведкі аб вымаўленні тлумачыцца тым, што існуюць гукавыя і літарныя абрэвіатуры, у якіх фармальна адбываецца парушэнне правілаў напісання спалучэнняў зычных і галосных. Такое напісанне базуецца на захаванні пачатковых літар слоў і дазваляе суаднесці абрэвіатуру з зыходным словазлучэннем і правільна расшыфраваць яе, хоць і супярэчыць вымаўленню:

АРП [арып] – адзіная разлікова-інфармацыйная прастора;

ДІБДР [дзібэдээр] – Дзяржаўная інспекцыя бяспекі дарожнага руху.

Для літарных абрэвіатур падаецца палітарнае (па назве літар) напісанне слова, якое ўказвае, як чытаецца загалоўная абрэвіатура, і абазначаецца месца націску. Для больш зручнага прачытання назвы літар у транскрыпцыі раздзяляюцца дэфісам (гэта не значыць, што словы чытаюцца па складах, з паўзамі паміж імі. Любыя такія скарачэнні чытаюцца злітна, як адзінае слова):

МЗП [эм-зэ-пэ] – мінімальная зароботная плата;

ЦВК [цэ-вэ-ка] – Цэнтральная выбарчая камісія.

Для гукавых абрэвіатур падаецца пагукавое напісанне слова з абазначэннем месца націску:

БІНІМ [бінім] – Беларускі інстытут навукі і мастацтва;

СААЗ [сааз] – Сусветная арганізацыя аховы здароўя.

У камбінаваных літарна-гукавых абрэвіатурах падаецца назва адной ці больш літар і склад (ці больш), які ўключае гукавую частку.

МСААН [эм-сэ-аан] – Міжнародны суд Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.

4. Граматычныя паметы. Пры кожным скарачэнні прыводзіцца ўказанне на лік, скланяльнасць / нескланяльнасць і граматычны род.

У тых выпадках калі пэўная абрэвіатура абазначае адзін аб'ект і мноства аб'ектаў, то ў слоўніковым артыкуле адзначаецца наяўнасць дзвюх формаў (адз. і мн. ліку):

падлодка, -і, *ДМ* -дцы, *мн.* -і, -дак, *жс.*

У складанаскарачаных словах, якія маюць толькі форму множнага ліку, адзначаецца адсутнасць катэгорыі адзіночнага ліку з дапамогай абмежавальнай паметы *адз. мн.*:

культтавары, -аў; *адз. н.мн.*

тэхумовы, -умоў; *адз. мн.*

Пры ўмове адсутнасці формы множнага ліку падаецца толькі форма адзіночнага ліку з дадатковай абмежавальнай паметы:

камбікорм, -у, *м.*

сабес, -а, *м.*

Адлюстроўваюцца таксама і спецыфічныя асаблівасці ўжывання формаў множнага ліку абрэвіатур з колькаснымі лічэбнікамі:

медсястра́, -ы, *мн.* -сёстры і (з *ліч.* 2, 3, 4) -сястры, -сясцёр, *ж.*

Ступень скланяльнасці абрэвіатур залежыць ад іх структурнага тыпу. Скланяюцца складовыя, складова-слоўныя абрэвіатуры, а таксама большасць гукавых, якія заканчваюцца на зычны. Паказчыкам скланяльнасці скарачэння выступае ў адзіночным ліку канчатак роднага склону, у множным ліку – назоўнага і роднага:

ЗАГС, -а, *мн.* -ы, -аў, *м.*

тэлестя́нцыя, -і, *мн.* -і, -цый.

Спарадычна ўказваюцца канчаткі *Д* і *М* склонаў, калі пры змене слова ў адпаведных склонах праяўляюцца пэўныя фанетычныя асаблівасці мовы (чаргаванні):

дзяржбўд, -а, *М* -дзе <...>

радыёкрэпка, -і, *ДМ* -шчы <...>

Паказчыкам нескланяльнасці абрэвіятур выступае памета *нескл.* Найбольшай ступенню нескланяльнасці валодаюць літарныя абрэвіятуры і складова-словаформавыя, у якіх другая частка стаіць ва ўскосным склоне:

начштаба, *нескл.*

СП, *нескл.*

Абрэвіятуры гукавага і складовага тыпаў з'яўляюцца нескланяльнымі, калі заканчваюцца на галосную:

ДАІ, *нескл.*

машбюро, *нескл.*

Значна радзей з'яўляюцца нескланяльнымі гукавыя абрэвіятуры на зычны:

ААН, *нескл.*

Граматычны род абрэвіятур, як уласнабеларускіх, так і запазычаных, вызначаецца праз фармальныя паказчыкі (канчаткі) і фіксуецца паметамі *м.* (мужчынскі род), *ж.* (жаночы род), *н.* (някі род):

ГУМ, -а, *м.*

спартбаза, -ы, *ж.*

трансгенцтва, -а, *н.*

У выпадках адсутнасці фармальна выяўленай катэгорыі роду род абрэвіятуры вызначаецца па стрыжнёвым слове поўнай назвы (расшыфроўкі). Пад стрыжнёвым словам разумеюцца галоўнае слова расшыфроўкі, граматычны цэнтр поўнай назвы, т. зв. назоўнік у назоўным склоне:

гарана, *нескл., м.*

Пры вызначэнні роду скарачэння найперш улічваецца яго структурны тып. Гукавыя і складовыя абрэвіятуры звычайна маюць род тых назоўнікаў, да якіх яны падобныя па знешняй форме. Часцей за ўсё гэта абрэвіятуры, якія заканчваюцца на зычны і маюць мужчынскі род па аналогіі з назоўнікамі другога тыпу скланення (*стол*, *дом*):

ВАК (Вышэйшая атэстацыйная камісія), *м.*

калгас (калектыўная гаспадарка), *м.*

Аднак ёсць цэлая група гукавых абрэвіятур кшталту *АЭС*, *ГЭС*, *ГРЭС*, якія, нягледзячы на канцавы зычны, адносяцца да жаночага роду:

АЭС (Атамная электрычная станцыя), *ж.*

Калі ў абрэвіятуры апорнае слова мае множны лік, яе род не вызначаецца:

СМІ, *нескл.* Скарачэнне: сродкі масавай інфармацыі.

5. Стылістычная інфармацыя. Для адлюстравання спецыфікі ўжывання скарачэння выкарыстоўваюцца адпаведныя стылістычныя па-

меты (падаюцца курсівам з вялікай літары пасля граматычных памет). Асноўнымі сярод іх з'яўляюцца наступныя:

мясцкі́м, <...> *Уст.* Скарачэнне: мясцовы камітэт – ранейшая назва прафкама.

супрама́т, <...> *Разм.* Скарачэнне: супраціўленне матэрыялаў.

харчпарада́к, <...> *Гіст.* Скарачэнне: харчовы парадак.

б. Семантызацыя. У корпусе слоўніка кожная складанаскарочаная адзінка суправаджаецца тлумачэннем. Асабліваць дэфініцыі ўласнабеларускіх абрэвіятур і абрэвіятур-калек заключаецца ў тым, што яны падаюцца праз расшыфроўку. Таму тлумачальная формула складаецца з дзвюх частак: першая частка ўключае слова *скарачэнне*, вызначаючы тым самым словаўтваральны статус зафіксаванай рэстравай адзінкі. У другой частцы заключана асноўная семантыка загаловай адзінкі – поўная назва абрэвіятуры. Тлумачэнні даюцца з вялікай літары без чырэонага радка:

ЗАТ, <...> Скарачэнне: закрытае акцыянернае таварыства

мультифі́льм, <...> Скарачэнне: мультипликацыйны фільм.

Словы расшыфроўкі, якія прысутнічаюць у поўнай назве, але не ўдзельнічаюць ў фарміраванні абрэвіятуры (факты татыўныя элементы), заключаны ў дужкі:

гарсавет, <...> Скарачэнне: гарадскі Савет (дэп. татаў працоўных).

дзяржбўд, <...> Скарачэнне: дзяржаўны (капітэт) па будаўніцтву.

тэхабс.лугоўванне, <...> Скарачэнне: тэхнічнае абслугоўванне (машын).

усенавуч, <...> Скарачэнне: усеагульнае (абавязковае) навучанне.

Калі расшыфроўка не з'яўляецца дастатковай для разумення сэнсу абрэвіятуры, то пасля тлумачальнай формулы прыводзіцца разгорнутае значэнне з энцыклапедычнай даведкай (пры неабходнасці), якое аддзяляецца працяжкай:

лінка́р, <...> Скарачэнне: лінейны карабель – вялікі добра ўзброены ваенны карабель, прызначаны для буйных баявых аперацый.

НЭП, <...> Скарачэнне: новая эканамічная палітыка – палітыка, якая праводзілася Савецкай дзяржавай з 1921 да канца 20-х гадоў з мэтай пераадолення разрухі, адраджэння народнай гаспадаркі пры часовым дапушчэнні капіталістычных элементаў, аднак пры захаванні камандных вяршынь у руках пралетарскай дзяржавы.

Асабліваць тлумачэння няўласнабеларускіх (запазычаных) скарачэнняў заключаецца ў перадачы іх агульнага значэння, а не праз расшыфроўку іх поўнай назвы. Таму дэфініцыя складаецца з поўнай назвы, прынятай у беларускай мове (з разгорнутым значэннем пры неабходнасці), адпаведнай абрэвіятуры на мове арыгінала з указаннем мовы-крыніцы запазычання і поўнай назвы запазычанага наймення (этымалагічная даведка):

ЮНІДА, <...> Арганізацыя ААН па прамысловым развіцці.

[скарачэнне з англ. **UNIDO** – United Nations Industrial Development Organization].

сельно, <...> Сельскае спажывецкае таварыства.

[скарачэнне з рус. **сельно** – сельское потребительское общество].

7. Глюстраванне. Усе абрэвіатурныя адзінкі ў акадэмічным даведніку (па магчымасці) павінны ілюстраватца, паколькі адсутнасць слоўнікавых прыкладаў у шэрагу слоўнікавых артыкулаў не дазваляе меркаваць пра асаблівасці выкарыстання той ці іншай скарачонай лексемы ў мове:

універмаг, *Дзіцячы ўнівермаг.* □ *Маці пляскае рукамі і тут жа, ва ўнівермагу, пачынае выбіраць хлопчыку іншы абутак.* Даніленка.

Такім чынам, асаблівасці лексікаграфічнага апісання скарачэнняў у першую чаргу закранаюць пытанні дакладнага вызначэння пэўнага набору памет, а таксама выбар аптымальных спосабаў семантызацыі.

Літаратура

1. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 351 с.

2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. Цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

3. Развіццё слоўнікавага складу беларускай мовы ў XXI стагоддзі і праблемы падрыхтоўкі новага акадэмічнага “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў цэнтры ўвагі кіраўніцтва НАН Беларусі і вучоных-мовазнаўцаў [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://iml.basnet.by/be/naviny/01-07-2018-razviccio-slounikavaha-skkladu-bielaruskaj-movy-u-xxi-stahoddzi-i-prabliemy-padrych>. – Дата доступу: 30.07.2018.

4. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.

Наталія Пятаева

СЛОВАРЬ РУССКИХ ГОВОРОВ БАШКИРИИ З. П. ЗДОБНОВОЙ: К 20-ЛЕТИЮ ПУБЛИКАЦИИ

В течение 50 лет (начиная с 1960 г.) на кафедре общего и сравнительно-исторического языкознания Башкирского университета под руководством профессора З. П. Здобновой шла работа над составлением словаря русских говоров Башкирии (далее СРГБ). В 2005 г. был опубликован четвёртый (последний) том словаря [6], который получил высокую оценку в научных и общественных кругах. Рецензенты отметили, что словарь является “уникальным источником, отражающим своеобразие материальной и духовной культуры русских, проживающих на территории Башкирии <...> и представляет собой ценнейший вклад не только в русскую диалектологию, но историческую лексикологию и лексикографию в целом” [5, с. 339].

В Предисловии к словарю [6, т. 1, с. 3–4] отмечается, что территория Башкирии в целом начала заселяться русскими довольно поздно (основной поток переселенцев связан с отменой крепостного права в 1861 г.), что обусловило пестроту состава населения. Северная часть республики заселена выходцами из соседних губерний – Пермской и Вятской, в центральной и южной частях преобладают выходцы из южнорусских губер-